

Оксаніченко А. С.,
 здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін
 юридичного факультету
 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ, ЯКІ МІСТЯТЬ ПОНЯТТЯ ЗЛІСНОСТІ

SOME ISSUES OF IMPROVEMENT OF THE CRIMINAL LAW NORMS CONTAINING THE CONCEPT OF MALICE

Метою статті є формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення тих статей КК України, що містять «злісність» у своєму складі. Вчені в галузі кримінального права та правозастосовні органи неоднозначно розуміють досліджуване поняття. Це зумовлено тим, що законодавець не для всіх злочинних діянь чітко визначає його зміст у КК України, а ті тлумачення злісності, що містяться в тексті кримінального закону, різняться за змістом. Наприклад, у статті сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення тих статей КК України, що містять «злісність» у своєму складі. Зокрема, з'ясовано існування потреби у вдосконаленні КК України в частині використання терміна «злісність» шляхом повного виключення останнього з тексту кримінального закону. Наголошено, що в частині виключення поняття «злісності» з такої форми вчинення злочинів, передбачених ст. ст. 164 та 165 КК України як «ухилення від сплати», ми цілком згодні, оскільки використання цієї оціночної ознаки лише створює труднощі у правозастосуванні та може бути обґрунтовано лише емоційним забарвленням тексту кримінального закону. Наголошено, що конструкція норми статті 389-2 КК України з наявністю адміністративної преюдиції прямо суперечить його концептуальним засадам, однією з яких є задекларована відмова законодавця від практики побудови норм із такою преюдицією, як умови притягнення особи до кримінальної відповідальності. Визначено, що під час аналізу змісту «злісного ухилення від робіт» як форми вчинення ухилення від покарання у виді обмеження волі, передбаченого ч. 1 ст. 390 КК України ця ознака належить до якісних оціночних ознак, використання яких у тексті кримінального закону має бути мінімізовано, оскільки їх тлумачення залежить багато в чому від суб'єктивного ставлення до засуджених осіб, уповноважених розпочинати процедуру їх притягнення до кримінальної відповідальності за таке діяння або суддів. З'ясовано, що у разі вчинення засудження непокори після застосування до нього заходів дисциплінарного впливу у виді переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери) або на більш суворий режим відбування покарання перетворює її на злісну непокору, якою може бути «одноразове вчинення засудженим будь-якого порушення встановленого порядку відбування покарання».

Ключові слова: *наскрізні поняття, злочин, склад злочину, злісність, рудимент, кримінальний закон.*

The purpose of the article is to formulate specific proposals to improve those articles of the Criminal Code of Ukraine that contain “malice” in its composition. Criminal law scholars and law enforcement authorities have a mixed understanding of the concept under study. This is due to the fact that the legislator does not clearly define its content in the Criminal Code of Ukraine for all criminal acts, and those interpretations of malice contained in the text of the criminal law differ in content. Thus, the article formulates specific proposals to improve those articles of the Criminal Code of Ukraine that contain “malice” in its composition. In particular, the need to improve the Criminal Code of Ukraine in terms of the use of the term “malice” was clarified, by completely excluding the latter from the text of the criminal law. It is emphasized that in the part of exclusion of the concept of “malice” from this form of committing crimes, envisaged by Articles 164 and 165 of the Criminal Code of Ukraine as “evasion”, we completely agree, since the use of this evaluation sign only creates difficulties in law enforcement and can be justified only by emotional coloring the text of the criminal law. It is emphasized that the construction of the norm of Article 389-2 of the Criminal Code of Ukraine with the presence of administrative precision directly contradicts its conceptual foundations, one of which is the declared refusal of the legislator to practice norms with such a precession as the conditions for bringing a person to criminal responsibility. It is determined that when analyzing the content of “malicious evasion” as a form of committing evasion in the form of restraint of liberty, provided for in Part 1 of Article 390 of the Criminal Code of Ukraine, this feature refers to qualitative evaluation features, the use of which in the text of the criminal law should be minimized because their interpretation depends largely on the subjective attitude of the sentenced persons authorized to initiate criminal proceedings for such action or judges. It has been found that disciplinary action in the form of transfer to a chamber type (solitary confinement) or a more severe regime of punishment renders it a malign disobedience, which can be “a one-off conviction to any violation of the established order of serving the sentence”.

Key words: *end-to-end concepts, crime, crime composition, malice, rudiment, criminal law.*

Постановка проблеми. Розв'язання проблем кваліфікації діянь, конструктивною ознакою яких є така ознака, як злісність, сьогодні є актуальним, оскільки має велике значення для встановлення наявності складів відповідних злочинів. Сьогодні в Особливій частині КК України у якості конструктивної ознаки складів злочинів у шести статтях передбачено таку ознаку як злісність. Вчені у галузі кримінального права та правозастосовні органи неоднозначно розуміють досліджуване поняття. Це обумовлено тим, що законодавець не для всіх злочинних діянь чітко визначає його зміст у КК України, а ті тлумачення

злісності, що містяться у тексті кримінального закону різняться за змістом. Загальне визначення поняття злісності у тексті КК України також відсутнє. Внаслідок цього роз'яснення змісту досліджуваної ознаки здійснюється, виходячи з аналізу конкретного складу злочину та за допомогою інших оціночних понять, внаслідок чого перед практичними працівниками ставиться більше питань, ніж відповідей. Позиції Верховного Суду України також не відзначаються однотайністю. Тому для здійснення правильної кримінально-правової кваліфікації злочинів, які вчиняються за наявності досліджуваної ознаки,

необхідно, щоб правоохоронні та судові органи мали однозначний орієнтир щодо тлумачення змісту розгляданого поняття.

Стан дослідження. Дослідженням окремих питань визначення змісту поняття злісності приділяли увагу у своїх працях таких вітчизняних науковців як: А.М. Бабенко, О.І. Белова, К.В. Бондарева, О.В. Бринзанська, Л.В. Дорош, Д.П. Євтеєва, О.О. Житний, І.О. Зінченко, І.І. Литвин, І.М. Копотун, М.І. Мельник, С.М. Морозюк, Ю.В. Орел, І.В. Семенов, О.М. Сокурєнко, М.І. Хавронюк та інші.

Проте необхідно зазначити, що наявні наукові розробки мають фрагментарний характер, оскільки лише частково стосуються досліджуваного поняття і, як правило, пов'язані з тлумаченням злісності щодо до складу певного злочину. У жодній із існуючих праць злісність не розглядалась комплексно як наскрізне кримінально-правове поняття, а досліджувалась, як правило, під тим чи іншим кутом зору, залежно від складу конкретного злочину, де вона передбачена у якості конструктивної ознаки.

На дисертаційному рівні окремо розглядувану ознаку також не досліджував жоден вітчизняний науковець.

Викладене засвідчує відсутність на сьогодні комплексних кримінально-правових досліджень поняття злісності за кримінальним правом України, що свідчить про актуальність теми та зумовлює необхідність проведення відповідного комплексного наукового пошуку.

Метою статті є формулювання конкретних пропозицій щодо удосконалення тих статей КК України, що містять «злісність» у своєму складі.

Виклад основного тексту. Для того, щоб такі пропозиції були слухними, вони повинні бути належним чином обґрунтовані, спиратись на позиції інших вчених та слідчо-судову практику, тому для більш вдалого їх напрацювання будемо звертатись, зокрема, і до думок науковців стосовно вдосконалення статей Особливої частини КК України, що містять поняття «злісність».

Найважливішим питанням, яке слід розв'язати у цьому контексті, є питання доцільності існування термінів, похідних від поняття «злісність» у диспозиціях норм КК України, де вони передбачені у якості конструктивної ознаки.

Так, стосовно ст. 164 та ст. 165 КК України С.М. Морозюк висловив пропозицію, щодо їх об'єднання у одну норму та виключення «злісності» з тексту новоствореної статті. Він пропонує викласти її диспозицію у наступному вигляді: «Ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей, непрацездатних сина, дочки, батьків», обґрунтовуючи це тим, що «злісність», як оціночна ознака, має дуже неконкретний зміст, а тому складна для правозастосування [1, с. 16]. З такою пропозицією науковця можна погодитись лише частково.

У частині виключення поняття «злісності» з такої форми вчинення злочинів, передбачених ст. 164 та ст. 165 КК України як «ухилення від сплати» ми цілком згодні, оскільки використання цієї

оціночної ознаки лише створює труднощі у правозастосуванні та може бути обґрунтовано лише емоційним забарвленням тексту кримінального закону.

Крім того, як правильно зазначає О.М. Тичина, що «більшість несумлінних батьків поступають наступним чином: один раз в декілька місяців сплачують досить незначну суму. При цьому у правоохоронних органів відсутні підстави для притягнення боржника до кримінальної відповідальності» [2]. Це зумовлено тим, що «злісність» ухилення пов'язується із утворенням суми сукупної заборгованості. Така ситуація призводить також до необґрунтованого виправдання боржників судами різних інстанцій.

Наприклад, як впливає з Постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 24 липня 2018 р. [3], особу було виправдано за наступних обставин:

«Відповідно до обвинувачення особа, маючи доходи від неофіційного заробітку, ухилився від сплати коштів на утримання дітей, у розмірі встановленому рішенням суду, іншої матеріальної допомоги не надавав, навмисно не працевлаштовувався, на облік у центрі зайнятості населення не став, що призвело до утворення заборгованості станом на квітень 2016 р. на загальну суму 36 161,24 грн. Вироком суду особу було визнано невинуватим у пред'явленому обвинуваченні за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України, і виправдано у зв'язку з відсутністю в його діях складу злочину. Суд першої інстанції зазначив, що обвинувачений періодично надавав іншу матеріальну допомогу на утримання дітей, при цьому останній показав, що злісно не ухиляється від сплати аліментів, оскільки не мав об'єктивної можливості працевлаштуватись, що і є єдиною підставою, внаслідок якої він не сплачував аліменти у повному обсязі в інкримінований період. А надані прокурором докази в обґрунтування пред'явленого обвинувачення в їх сукупності свідчать про їх недостатність та у взаємозв'язку не дають підстав для визнання обвинуваченого винуватим у вчиненні злочину передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України. Апеляційний суд погодився з висновками суду першої інстанції, що ухилення від сплати аліментів на утримання дітей з боку обвинуваченого певною мірою мало місце, але воно не може бути визнане злісним з огляду на правові приписи, що містяться у ст. 164 КК України.

І лише Верховний Суд скасував ухвалу суду апеляційної інстанції відносно виправданого і призначив новий розгляд у суді апеляційної інстанції» [3].

З цього приводу слухними є думки П.О. Філіпова, що у зв'язку з наявністю ознаки злісності у диспозиції статті мова може йти лише про вину у формі прямого умислу, коли винний усвідомлює протиправність своєї бездіяльності і бажає так вчинити й надалі [4, с. 258], а також О.М. Городнової, яка зазначає, що у етимологічному сенсі слово «злісний» означає особу наповнену злих умислів, а у вузькому – систематичне ухилення від сплати аліментів [5, с. 51]. Тому, якщо замінити «злісне ухилення» на «умисне ухилення», сутність діяння не

зміниться, оскільки визначальною для притягнення до кримінальної відповідальності залишається розмір коштів, що сукупно складає суму виплат за три місяці відповідних платежів.

Продовжуючи аналіз пропозиції С.М. Морозюка, зазначимо, що з поля зору науковця випали наслідки такого ухилення, що робить дану статтю надмірно репресивною, оскільки за пропонованої ним редакції боржника можна притягнути за одноразову невідплату аліментів. Тому щодо цього питання більш вірною вважається пропозиція І. Апопій яка, зокрема, зазначає, що «вводячи адміністративну відповідальність за несплату аліментів, варто було б внести зміни до ст. 164 КК України і все ж таки дотриматися співвідношення адміністративної та кримінальної відповідальності, встановивши для кримінальної – шість місяців ухилення, а для адміністративної – три місяці» [6, с. 64]. Про цю проблему несіврозмірності ми зазначали у попередньому підрозділі.

Також із пропонованої С.І. Морозюком редакції випливає, що така форма вчинення злочину, як «ухилення від утримання» підлягає декриміналізації. Проте ми не згодні з такою пропозицією, оскільки така форма вчинення злочинного діяння існує, просто відсутні факти засудження винних осіб за такі діяння внаслідок, зокрема, і труднощів, що виникають при встановленні ознак злісності в ухиленні батьків від утримання дітей. Тому «злісність» бажано виключити з цієї форми вчинення злочину, передбаченого ст. 164 КК України, а кримінальну відповідальність пов'язати із настанням тяжких наслідків для здоров'я дитини внаслідок ухилення від утримання.

Повертаючись до пропозиції щодо об'єднання ст. 164 та ст. 165 КК України, то таку ж пропозицію висловив і А.М. Бабенко. При цьому він відзначив, що зазначені питання заслуговують на більш детальний аналіз і потребують урахування під час удосконалення вітчизняного кримінального законодавства, оскільки з положень сімейного законодавства України також випливає: по-перше, що сімейні відносини та дитинство є окремими – важливими суспільними відносинами, по-друге, чинним сімейним законодавством право на матеріальне забезпечення передбачено для більш широкого кола суб'єктів сімейних відносин [7, с. 23]. Тому у своєму дослідженні ми не будемо заглиблюватись у пошук шляхів для вирішення цього питання, оскільки воно прямим чином не впливає на розв'язання проблеми доцільності використання поняття «злісності» у тексті кримінального закону.

Що стосується ст. 166 КК, то, як правильно зазначає І.І. Литвин, термін «злісне невиконання» в цій нормі через свою законодавчу невизначеність на практиці викликає низку проблем під час здійснення кримінально-правової кваліфікації і тому він вважає, що «варто уточнити, що саме лежить в основі визначення поняття «злісність» [8, с. 110]. Проте, як ми з'ясували у попередніх підрозділах, ніхто з проаналізованих авторів не надав чіткого визначення «злісності» у цій статті.

Тому ми також підтримуємо позицію С.М. Морозюка стосовно того, що слід взагалі відмовитися від поняття «злісності» у цій нормі, зокрема через його неконкретний зміст; окрім того, у ньому немає потреби, оскільки криміноутворюючою ознакою у складі злочину, передбаченому ст. 166 КК, є тяжкі наслідки. Їх спричинення наділяє це діяння (неправомірну поведінку) ознакою суспільної небезпечності [9, с. 109–110]. Прийняття такої позиції надасть більш чіткого та визначеного змісту тексту кримінального закону та усуне дискусію з питання, чи можна кваліфікувати за ст. 166 КК України одноразове невиконання обов'язків по догляду за дитиною, що спричинило тяжкі наслідки для її здоров'я.

Краще доповнити об'єктивну сторону цього злочину таким способом його вчинення як «неналежне виконання обов'язків», як пропонують О.І. Белова [10, с. 98–99] та Д.П. Євтеєва [11, с. 229].

При цьому Д.П. Євтеєва не підтримує позицію щодо виключення «злісності» з тексту ст.166 КК України, оскільки «значення ознаки злісності є показником ставлення батьків, опікунів та піклувальників до своїх обов'язків і тому виражає суспільну небезпечність самого діяння. Отже, виключаються випадки притягнення зазначених осіб до кримінальної відповідальності за ситуативне, одноразове невиконання ними обов'язків по догляду за умови, якщо загалом вони належно їх виконують» [11, с. 231]. Проте визначальним для цього злочину є саме факт спричинення дитині тяжких наслідків, а той факт, яким було ставлення батьків чи піклувальників до своїх обов'язків, може вплинути лише на ступінь вини і, у свою чергу, на розмір призначеного покарання.

Що стосується ст. 389-2 КК України, то ми повністю підтримуємо позицію Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, фахівці після здійснення аналізу законопроекту, що пропонував зазначену норму дійшли висновку, що застосування кримінального покарання за ухилення від відбування адміністративного стягнення є явно надмірним (тим більш, що в проекті за відповідне діяння передбачається лише покарання в вигляді позбавлення волі). Діяння, яке пропонується криміналізувати в цьому випадку, за своїм характером не може вважатись суспільно небезпечним, а отже – не відповідає тим загальним ознакам злочину, які сформульовані у ст. 11 КК. Як засіб правового реагування на це діяння цілком достатнім було б накладення нового адміністративного стягнення, передбаченого в запропонованій у проекті новій ст. 183-2 КУпАП [12]. Крім того, конструкція норми ст. 389-2 КК України із наявністю адміністративної преюдиції прямо суперечить його концептуальним засадам, однією з яких є задекларована відмова законодавця від практики побудови норм із такою преюдицією, як умови притягнення особи до кримінальної відповідальності. За КК України 1960 р. це призводило до кримінального переслідування осіб за деякі адміністративні проступки при повторному їх вчиненні, що в свою чергу призводило до невинуватої

криміналізації певної частини діянь [13]. У цьому випадку можна говорити, що законодавець порушив принцип економії кримінальної репресії, відповідно до якого із загальної маси протиправних діянь до сфери кримінально караних слід відносити лише ті з них, що мають, зокрема, високу ступінь суспільної небезпеки та грубо порушують публічні або приватні права та інтереси [14, с. 22]. Крім того, існування цієї статті не відповідає такому принципу побудови кримінального закону, як обґрунтованість криміналізації, оскільки єдиною підставою криміналізації діянь є відповідний ступінь і характер їх суспільної небезпеки, який характеризується їхньою здатністю заподіювати об'єктам кримінально-правової охорони істотну, а не будь-яку іншу, шкоду [16, с. 8]. Тому ми вважаємо за доцільне взагалі вилучити ст. 389-2 з КК України.

Під час аналізу змісту «злісного ухилення від робіт» як форми вчинення ухилення від покарання у виді обмеження волі, передбаченого ч. 1 ст. 390 КК України, то ця ознака належить до якісних оціночних ознак, використання яких у тексті кримінального закону має бути мінімізовано, оскільки їх тлумачення залежить багато в чому від суб'єктивного ставлення до засуджених осіб, уповноважених розпочинати процедуру їх притягнення до кримінальної відповідальності за таке діяння або суддів. Тому цілком логічним було би відмовитись від використання поняття «злісності» у диспозиції і цієї норми.

Враховуючи, що, на думку вчених злісність під час ухилення від робіт утворюється лише за наявності трьох самостійних діянь, що вчинені однією особою [17, с. 139], і, як ми з'ясували, що за своєю суттю означає стійке спрямування особи на вчинення однорідних діянь, то правильним буде її замінити на категорію «систематичність». Остання є також обов'язковою ознакою таких різновидів ухилення від покарання у виді обмеження волі, як порушення громадського порядку та порушення встановлених для засуджених до обмеження волі правил проживання.

Якщо розглядати таку ознаку об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 391 КК України як «злісна непокоря», то у цьому разі криміноутворюючими факторами цієї кількісної оціночної ознаки виступають наявність попередніх стягнень у виді переведення до приміщення камерного типу (одиночної камери) або на більш суворий режим відбування покарання. Тяжкість проступку до уваги не береться.

Тому правильною є думка Ю.В. Орла, що вчинення засудженим непокори після застосування до нього заходів дисциплінарного впливу у виді переведення до приміщення камерного типу (одиночної камери) або на більш суворий режим відбування покарання перетворює її на злісну непокору, якою може бути «одноразове вчинення засудженим будь-якого порушення встановленого порядку відбування

покарання» [18, с. 125]. Тобто злісним можна визнати будь-яке порушення, незалежно від ступеня тяжкості та факту наявності чи відсутності відкритості та зухвалості такого порушення. Отже, з вищевикладеного випливає, що у разі виключення із тексту назви та диспозиції ст. 391 КК України терміну «злісність», то її зміст не зазнає змін. У такому випадку постає питання: чи потрібно у тексті кримінального закону використовувати оціночну ознаку, яка не впливає на зміст норми, а є лише даниною традиції, створює зайві дискусії серед науковців і труднощі під час правозастосування? Вочевидь, відповідь буде негативною.

Ба більше, як справедливо зазначають автори проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо ліквідації корупційної схеми в пенітенціарній системі шляхом вилучення статті 391 Кримінального кодексу України)» № 2079 від 6 вересня 2019 р., чинністю ст. 391 КК України для керівництва УВП зберігається і, що найгірше, активно застосовується можливість необґрунтованого притягнення окремих засуджених до кримінальної відповідальності виключно на підставі конфліктних відносин останніх з адміністраціями таких установ або засудження особи до позбавлення волі за вчинення правопорушень дисциплінарного або адміністративного характеру, які, по суті, не повинні визнаватися злочинами. Так, за період з 1 січня 2017 р. до 30 червня 2019 р. було винесено 215 вироків. З них 201 – за відмову: від прибирання приміщень колонії чи виконання роботи з благоустрою чи від чергування (145), слідувати до приміщення соціально-психологічної служби чи інших приміщень або виходити з камери чи зайняти своє спальне місце (30), від обшуку чи огляду (9), від передбаченого законодавством одягу (5) та інші види відмови (12); 4 – за перешкоджання обшуку чи огляду; 6 – за зберігання заборонених предметів, по 1 – за «вживання спиртних напоїв», за «самовільне залишення свого локального сектору» та за те, що «спав у приміщенні для зберігання особистих речей». Тому пропонується виключити дану норму із КК України, оскільки вона є рудиментом радянської каральної системи. Навіть авторитарна Росія скасувала цю норму. З пострадянських країн вона використовується лише в Україні та Білорусі [19].

Висновки. Ми також цілком підтримуємо пропозицію щодо виключення ст.391 із КК України, оскільки її існування, як і ст.389-2, не відповідає такому принципу кримінального права як економія кримінальної репресії, а також принципу кримінального закону – обґрунтованості криміналізації.

Отже, підсумовуючи викладене, слід зазначити, що у цілому ми з'ясували існування потреби у вдосконаленні КК України у частині використання терміну «злісність», шляхом повного виключення останнього із тексту кримінального закону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164-169 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08.; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2012. 18 с.

2. Тичина О.М. Актуальні засади притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей. URL:
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 24.07.2018. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75528751>.
4. Верховний Суд нагадав, що слід розуміти під злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей. Українське право від 31.07.2018. URL: https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/vs-nagadav-shcho-slid-rozumity-pid-zlisnym-ukhylennyam-vid-splaty-koshtiv-na-utrymannya-ditey/
5. Филиппов П.А. Уголовная ответственность за злостное уклонение от исполнения обязанностей, определенных законодательством РФ о некоммерческих организациях, выполняющих функции иностранного агента. *Matters of Russian and International Law*. 2017, Vol. 7, Is. 7A. P. 250-262. URL: <http://publishing-vak.ru/file/archive-law-2017-7/22-filippov.pdf>
6. Городнова О.Н. Злостное уклонение от уплаты алиментов. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2011. № 7 (13): в 3-х ч. Ч. III. С. 49-52. URL: www.gramota.net/materials/3/2011/7-3/12.html
7. Апопій І. Посилення відповідальності за ухилення від сплати аліментів. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/44657/2/2018n894_Issue_18_Apopii_I-Intensification_of_responsibility_60-67.pdf.
8. Бабенко А.М. Деякі проблеми визначення об'єктивних ознак злочинів ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України) та ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК України). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. №2. С.21-24.
9. Литвин І.І. Об'єктивні ознаки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 2016, Випуск 6. Том 2. С. 108-113.
10. Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 2012. 205 с.
11. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 184 с.
12. Євгєєва Д.П. Особливості об'єктивної сторони злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2016, № 1 С. 224-240.
13. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання № 2414-VIII від 15.05.2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63899
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України"(щодо вилучення статті 391 Кримінального кодексу України) № 9228 від 19.10.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=64842
15. Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / За ред. П.С. Матишевського та ін. К.: Юрінком Інтер, 1999. 512 с.
16. Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. К.: Істина, 2004. 504 с.
17. Сокурєнко О.М. Окремі питання кваліфікації злісного ухилення від виконання робіт засудженим, що відбуває покарання у вигляді обмеження волі. *Вісник Академії митної служби України. Сер. : Право*. 2012. № 1. С. 137-143. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2012_1\(8\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2012_1(8)_23).
18. Орєл Ю. В. Кримінальна відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2008. 210 с.
19. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо ліквідації корупційної схеми в пенітенціарній системі шляхом вилучення статті 391 Кримінального кодексу України)» № 2079 від 06.09.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66710.